Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 50, Şubat 2021, s. 608-625

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.49033>

Mustafa AYGEN

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi. mustafaaygen@hotmail.com

KURÂN'I KERİM'DEKİ AHLÂKÎ ÖĞRETİLER ÜZERİNE BİR İNCELEME: “HAYÂ” VE “İFFET” KAVRAMLARI ÖRNEĞİ¹

Özet

Kur'ân-ı Kerîm'in bünyesinde barındırdığı ahlâkî öğretilerin muhataplara sunulmasında öğretici öğeler ve kavramlar kullanılmıştır. Bu öğretiler insan hayatının her anında ortaya çıkan davranışları şekillendirme veya yönlendirme amacı taşımaktadır. Kitapta sunulan bu değerlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve bütüncül bir anlama ulaşılabilmesi için, muhatabın karşılaşabileceği durumları ve bu durumlara karşı takınılması gereken tavrı yansıtan bu öğeler ve kavramların semantik ve etimolojik kökenleri hakkında izahat getirilmelidir. Bu çalışmanın konuyu belirli bir sınır çerçevesinde ele alması ve bu çerçevede bütüncül bir sonuca ulaşabilme amacı taşıması sebebiyle, konu –makalemizin de hareket noktası olan- “İffet” ve “Hayâ” kavramları üzerinden ele alınacak olup, bu doğrultuda ilk olarak bu kavramların etimolojik kökenlerine inilmesi gerekmektedir

Anahtar Kelimeler: Kuran, Ahlâk, Erdem, İffet, Hayâ

¹ Bu çalışmanın temeli, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı'nda tarafımızca yürütülen (veya yapılmış) doktora tezine dayanmaktadır.

AN INVESTIGATION ON ETHICAL TEACHING IN THE QURAN: AN EXAMPLE OF THE CONCEPTS OF "CHASTITY" AND "PUDICITY"

Abstract

Didactic elements and concepts were used in presenting the moral teachings contained in the Quran to the addressee. These teachings aim to shape or direct the behaviors that occur at every moment of human life. An explanation should be made about the situations that the addressee may encounter and the semantic and etymological roots of these elements and concepts that reflect the attitude to be taken against these situations for order to better understand the values presented in the book and reach a holistic meaning. Since this study handles the subject within a certain boundary and aims to reach a holistic conclusion within this framework, the subject will be handled over the concepts.

Keywords: Quran, ethics, virtue, chastity, pudicity (...)

1. GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahlâkî öğretiler, muhatapların hayatlarının bütününe nüfuz eden bir yapıya sahiptir. Zira yüzyıllardır Müslümanlar tarafından okuna gelen ve üzerinde birçok araştırma ve incelemede bulunulan bu kitap, insan hayatına ve fitratına dair rehber niteliğinde birçok gerçeği bünyesinde barındırmaktadır. Peygamber dönemi ve daha önceki tarihi olayları, bu olayların argüman olarak kullanılması yöntemi ile işleyen ve muhatapların hayatı boyunca karşılaşılabileceği problemlere öğretici öğeler ve zaman zaman da uyarıcı bir üslupla değinen Kur'ân-ı Kerîm, yapısında barındırdığı bu ahlâkî öğretilerin insan hayatının bütününe nüfuz etmesini talep etmektedir. Bu öğretilerin insan hayatına nasıl nüfuz edeceği ise araştırmalarla ortaya çıkarılması gereken bir sorunsal teşkil etmektedir. Biz bu makalede bazı kavramlar özelinde bu sorunu ele alıp, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve çalışmamızda inceleyeceğimiz kavramlar ile Kur'ân-ı Kerîm'in bu yönteminin daha iyi anlaşılmasını amaçlamaktayız.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerde ahlâkî öğretiler çeşitli temsiller ve kavramlar aracılığıyla muhatapın zihninde farkındalık oluşturmaya amaçlamaktadır. Birçok temsilde yer alan ahlâkî kavramlar, muhatap tarafından yapılması istenen ahlâkî davranışları yansıtırken bu kavramların bir kısmı da muhatapın kaçınması gereken ve ahlâkî olmayan davranışları yansıtmaktadır. Muhatap tarafından yapılması istenen ve onu bu yönde teşvik eden davranışlara misal vermek gerekirse; "Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor"² ayeti, inananlara hayatları boyunca birçok meselede diğer insanlara ve tabiata karşı takınmaları gereken tavrı ve tutumu açıklamaktadır. Bir diğer ayet ise, "Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur"³ şeklindedir. Yine burada Kur'ân-ı Kerîm, insanların davranışlarında takınması gereken tavrı muhatapların her türlü durumunu göz önünde bulundurarak yapmasını ve güzel olana yönelmesini istemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de muhataplar tarafından kaçınılması istenen tavırlar da çeşitli kavramlarla aktarılmıştır. Örneğin, "Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü

² Fussilet, 41/34.

³ Bakara, 2/263.

bazı zanlar günahtır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz! Allah'a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur."⁴ ayetinde insanların birbirleriyle olan bireysel ve toplumsal ilişkilerinde dikkat etmeleri gereken hususlardan birkaçı bildirilmektedir. Burada yer alan izahata bakıldığında, insan mahremiyetinin ve insanlar arasındaki güvene dayalı birlikteliğin önemi vurgulanmakta, bu hususların ihlal edilmemesi adına insan doğasına aykırı, caydırıcı örnekler üzerinden somutlama yoluyla sonuca gidilmekte ve muhatabın manevi bir yük ile karşı karşıya kalacağını altı çizilmektedir. Yine Kur'ân-ı Kerîm' de yer alan "Yetimlere nasıl davranacağınız hakkında sana sorarlar. De ki: "Onların durumlarını düzeltmek, onları iyi yetiştirmek en hayırlı olandır. Ve onların hayatlarını paylaşırsanız unutmayın ki, onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah bozgunculuk yapanları da düzeltmeye çalışanları da en iyi bilir"⁵ ve "Doğrusu yetimlerin mallarını haksızca yiyip bitirenler, karınlarına sadece ateş doldurmuş olurlar. Onlar öteki dünyada da çılgın bir ateşe gireceklerdir"⁶ ayetlerinde ise yetimlere karşı insanların takınması gerektiği ahlâkî tutum işlenmiştir. İlk ayette insanlar tarafından takınılması tavsiye edilen tutum lafzen olumlu yapıdadır; "Onların durumlarını düzeltmek onları iyi yetiştirmek en hayırlı olandır..." fakat bu cümlemin devamında gelen, "Allah bozgunculuk yapanları da düzeltmeye çalışanları da en iyi bilir." cümlesi aslında burada bir sakınmanın da şiddetle emrolunduğunu göstermektedir. Zira Şâri bu cümleyle sahip olunması gereken ahlâkî tutumu sergilemeyen muhatabın nihayetinde ağır bir cezaya maruz kalacağını işaret etmektedir. Yine yukarıda yer alan diğer ayet ise, aynı konuda insanların sakınması gereken tavrı hem lafzen hem de mana olarak yansıtmaktadır.

Konuyla ilgili değinmek istediğimiz bir diğer husus ise, Kur'ân-ı Kerîm'in ahlâkî öğretisini belli bir gayeye matuf olarak muhataplarına indirmesidir. Zira "Câhiliyye" olarak adlandırılan ve vahyin ilk muhatapları olan İslam öncesi Arap toplumu ahlâkî olarak çöküntü ve yozlaşma içerisindeydi. Toplumsal ve sosyal hayatta birçok adaletsizlik ve bozulmalar baş göstermekteydi. Yukarıda yer verdiğimiz ayetlerde dahi bu bozulmalara karşı takınılması gereken doğru tavrı muhataplara tebliğ amacı yer almaktadır. Öyle ki, İslam öncesi Arap toplumunun sosyolojik yapısı eşitsizlik üzerine kurulu olup, her ne kadar gündelik hayatta "şecaat (yiğitlik)", "kerem (soyluluk)", "sehâ (cömertlik)" ve "vefâ (sözünde durma)" gibi kavramlar önemli olsalar da bu kavramların kullanıldığı toplumsal zemin farklıydı. Anlaşılabileceği üzere İslam öncesinde Araplar arasında husule gelen ahlâkî davranışlarda kibir ve gurur gibi bireysel duygular ön plana çıkmakta ve nihayetinde bu davranışlar kabilenin ve bireyin kendi çıkarları doğrultusunda vuku bulmaktaydı. İslam öncesi Arap Toplumunun ahlâkî durumu hakkında bizlere önsezi sağlayacak bir diğer örnek ise cömertlik hususundadır. Cevad Ali'nin *el-Mufasssal*'ında da geçen örnekte, Cahiliye Arapları misafire ikram vermeyi ve cömertlik gösterisinde bulunmayı çoğu kez israf derecesine çıkarıyorlardı. Muâkara dedikleri ve kimin daha çok deve boğazlayıp ikram edeceği üzerine iddiaya girme gibi bir adetleri bulunmaktaydı. Bu iddia aynı zamanda bir tür kumar olarak görülmekteydi. Taraflardan biri pes edene kadar deve kesilmesine devam edilir ve iddiayı kazanan cömertlikle şöhret bulurdu.⁷ Fakat bu

⁴ Hucurat, 49/12.

⁵ Bakara 2/220.

⁶ Nisa 4/10.

⁷ Zengin, Fethullah, *Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme*, İstanbul, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, s. 53-69.

davranışta, diğer iyi davranışlar gibi belli kaygılarla yapılmaktaydı.⁸ En nihayetinde örneklerden de anlaşılacağı üzere, Arapların toplumsal ilişkilerinde ortaya çıkan ve bütün toplumların tabiatında olan güzel ahlâka dayalı davranışlar İslamiyet öncesi Arap toplumunda sâfiyetini kaybetmişti.

Yukarıdaki pasajlarda da değinildiği üzere, Kur'ân-ı Kerîm'in bünyesinde barındırdığı ahlâkî öğretilerin muhataplara sunulmasında öğretici öğeler ve kavramlar kullanılmıştır. Kitapta sunulan değerlerin daha iyi anlaşılabilmesi ve bütüncül bir anlama ulaşılabilmesi için, muhatapın karşılaşabileceği halleri ve bu hallere karşı takınılması gereken tavrı yansıtan bu öğeler ve kavramların semantik ve etimolojik kökenleri hakkında izahat getirilmelidir. Bu çalışmanın konuyu belirli bir sınır çerçevesinde ele alması ve bu çerçevede bütüncül bir sonuca ulaşılabilme amacı taşıması sebebiyle, konu –makalemizin de hareket noktası olan- ‘İffet’ ve ‘Hayâ’ kavramları üzerinden ele alınacak olup, bu doğrultuda bu kavramların etimolojik kökenlerine inilmesi gerekmektedir.

Çalışmamızın konusuna dair genel bir çerçeve çizdikten sonra, nasıl bir yöntem izleyeceğimiz hususuna da değinmekte fayda görüyoruz. Öncelikle çalışmada kullanacağımız kavramların çerçevesini belirleyeceğiz. Kavramların sözlük ve terim anlamlarının da etimolojik ve semantik incelenmesi yapıldıktan sonra, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan kullanımlarına da yer vereceğiz. Daha sonra ise, konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Kur'an'da iffet ve hayâ kavramları ile eş ve zıt olan kelimeleri araştıracağız. Nihayetinde ise, araştırmamız sonucunda elde ettiğimiz sonucu ve yorumları aktaracağız.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Daha önce izah etmeye çalıştığımız hususlar Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahlâkî öğretilerin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Bahsettiğimiz üzere, Kurân-ı Kerim'in ayetlerinde muhataplara güzel ahlâka dayalı öğretiler aktarılırken kullanılan belirli yöntemler ve kavramlar bulunmaktadır. Biz bu makalemizde Kur'an'da yer alan bu ahlâkî öğretilerin kavramlar üzerinden aktarılmasını ‘İffet’ ve ‘hayâ’ kavramları üzerinden incelemeye çalışacağız. Bu sebeple ilk olarak bu iki kavramların etimolojisini ve terim anlamlarını inceleyeceğiz.

2.1.İffet Kelimesi

2.1.1 Sözlük ve Terim Anlamı

Çalışmamız kapsamında ilk ele alacağımız kavram olan *iffet* kavramının, Arap dilinde ve Kur'an-ı Kerîm'de yaygın olarak kullanılan "ع ف ف (A-f-f)" kökünden "fi'let" kalıbında mastar olarak türemiş olduğu, sözlükte ise "helal olmayandan uzak olmak"⁹, "helal ve hoş olmayan şeylerden sakınmak", "haramlardan ve süfli isteklerden uzak durmak"¹⁰ anlamlarına geldiğini görmekteyiz. İnsanın bedenî ve maddi hazlara aşırı düşkünlükten korunmasını sağlayan erdem için kullanılan bu kelimenin türediği kökün *aff*, *afâfe* gibi mastarları da bulunur. *'iffet* ve *'afâfe*

⁸ Geniş bilgi için bkz. Daha fazla bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l- 'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut, 1968-1973, IX, 74.

⁹ Halil b. Ahmed, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitabu'l-Ayn* (nşr. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai), Müessesetü'l-Alemi li'l-Matbûât, Beyrut 1988, I, 92.

¹⁰ İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut 1990, I. bsk. c. 9, s., 253; Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Kamusu'l-Muhit*, Beyrut 1987, s. 1084.

mastarlarının sülâsî mazi sığası 'affe, müzari sığası ye'iffu olup bu fiiller, bir şeyden sakındı, örfi aykırı bir şeyden kaçındı, uzak durdu, namuslu, erdemli, temiz oldu anlamlarını karşılamaktadır.

İffet kelimesinin kendisinden türediği köke oldukça yakın anlamların terim anlamı içerisinde de şekillendiği görülür. Buna göre, ahlâkî bir terim olarak iffet “yeme içme ve cinsî arzu konusunda ölçülü olmak”, “aşırı istekleri bastırıp nefsi, dinin ve aklın buyruğu altına sokmak suretiyle kazanılan güzel ahlâk”,¹¹ nefiste, şehvetin galip gelmesini engelleyen bir halin meydana gelmesi”¹² “sıfat olarak şehvetin gücüne engel olup dirayet göstermek ve nefsin aşırılık ve zayıflığına karşı orta yolu tutmak”¹³ şeklinde tanımlanır. Ayrıca iffet, “İnsanın arzu ve tutkularını, akıl ve inancının kontrolünde tutmasıdır” şeklinde de tanımlanır. Bu terimin çağrışımları ile ilgili şunları da söylemek mümkündür: “Kişinin Allah ve insanlar nezdinde kendisini küçük düşürecek davranışlardan sakınmasını sağlayan bir erdemdir.”¹⁴ “İnsanı bedenî ve maddî hazlara aşırı düşkün olmaktan koruyan bir duygudur.”¹⁵ “Temizlik ve namustur”¹⁶, “Şehvet kuvvetinin itidalidir.”¹⁷ Hüseyin Kazım Kadri'nin (ö.1934) tabirinde iffet, “nefsini şehvâtten saklamak, menhiyattan ve muharremattan imsak-i nefis”, taaffûf ise, “iffet ve namusu iltizam etmek, ırza dokunacak şeylerden sakınmak” diye ifadesini bulur.¹⁸ İffet'e sahip olan kimselerde afîf yahut müteaffif diye vasıflandırılmıştır.

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere Kur'ân-ı Kerîm ahlâkî öğretileri iffet, hayâ ve müstehcenlik gibi çeşitli kavramlar üzerinde muhataplara sunarken aynı zamanda onlardan belli bir sorumluluk düzeyinde olmalarını beklemektedir. “Sorumluluk olgusu ise, iradi ve ihtiyari yönelmenin gerçekleştiği bir zeminde vuku bulmaktadır. O hâlde insanın aşırı zevklerden uzak durmasının iffet ve erdem sayılabilmesi için öncelikle bu tutumun bizzat kendi bilinçli tercihinin dayanması ve güçlü bir iradî gayret ile gerçekleştirmesi gerekir. Psikolojik veya bedenî bir zafiyetten, acizlik, korkaklık ve bilgisizlikten yahut başka bir engelden dolayı zevklerini terk eden kişi hakiki anlamda iffetli ve erdemli sayılamaz.”¹⁹ Gazzâlî'ye ait olan bu yorum, Kur'ân-ı Kerîm'in insana yüklediği ahlâklî olma misyonunun sınırlarını tespit edebilme açısından önem arz etmektedir.

Ayrıca düşünce tarihine bakıldığında da peygamberler, filozoflar ve doktorlar da “iffet” kavramına özel olarak vurgu yapmakta, bu haslete sahip olan kişileri övmekte, aksi davranışı ise kötülemekte hemfikirlerdir.²⁰ Bu konuda örnek vermek gerekirse, Gazzâlî *İhyâ'u Ulûmu'd-Dîn* adlı eserinde “iffet” kavramına vurgu yapmakta ve bu terimin anlamına uygun düşecek şekilde şu açıklamayı yapmaktadır: “*Ahlâkın anası ve esası dört şeydir: Hikmet, şecaât, iffet ve adâlet. İffet, şehveti akıl ve şeriat kuvvetleri ile terbiye etmektir.*”²¹

¹¹ Çağrı, Mustafa, “İffet”, *DİA*, XXI, 506.

¹² Rağûb el-İsfehânî, *Müfredat*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2007, c.2, s., 224.

¹³ Fihrisu Keşşafu Istılahat-il-Fünun Kahraman Yayınları, İstanbul, 1996, s.1010

¹⁴ Çağrı, Mustafa, “İslâm Ahlâkı”, *İlmihâl*, TDV Yayınları, Ankara 2008, c.2, s., 523.

¹⁵ Çağrı, “İffet”, *DİA*, XXI, 506

¹⁶ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi Y., Ankara, 1997, s. 411.

¹⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk*, Tercüman Gazetesi Y., İstanbul, ty., s. 94.

¹⁸ Kadri, Hüseyin Kazım, *Türk Lugatı*, İstanbul 1943, c. III, s. 518.

¹⁹ Ebu Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975, III, 105.

²⁰ Daha fazla bilgi için bkz., Ahmet Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, İstanbul, Tercüman Gazetesi Yayınları, 1988, 179.

²¹ Gazzâlî, *İhyâ'u Ulumi'd-Din*, II, 127.

2.2.1 Hayânın Sözlük ve Terim Anlamı

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahlâkî öğretilerin muhataplara aktarılmasında araç olarak kullanılan bir diğer kavram ise hayâdır. Arapça "ح - ی - ی" harflerinden oluşan "HA-YÎ-YE" kökünden gelen fiil, sözlüklerde utanma, sıkılma, utanç, edep, ar, tevazu namus vb. anlamlarda kullanılmaktadır.²² Allâh korkusu ile kötü, çirkin, ahlâk dışı ve günah olan şeylerden kaçınma Canlı olmak²³, gelişir olmak, (ölümün zıddı) anlamlarına da gelmektedir.²⁴ "hayy" Fiili toplumun hallerinin, maişetlerinin iyi olması, kavmin otu bol ve sulak bir yere yerleşmesi manasına da gelmektedir. Haya; içten gelen bir ahlaktır, utanma duygusu insanlardan ve Allah'tan korkmaktır. Terim olarak ise hayâ, "Allah'ın razı olmadığı çirkin şeyleri yapmaktan kaçma, başkalarının kötülüklerinden korkma, kötü iş yapınca utanma" demektir. Hayâ kelimesinin etimolojisi hakkında birçok âlim ve düşünür inceleme yapmışlardır. Bu konuda Râğıb el-İsfahânî de, hayâyı "insanın kötülüklerden sıkılması ve onları terk etmesi" şeklinde tanımlamıştır.²⁵

Beydâvî, hayâyı "çirkin bir şeyden kınanma korkusuyla arız olan ruh darlığıdır."²⁶ diye tanımlarken. Cürçânî, "ayıplanmaktan korktuğu zaman nefsin bir şeyi yapmaktan sakınması ve onu terk etmesi"²⁷ diye tarif ettikten sonra biri nefsanî diğeri insanî olmak üzere hayânın iki çeşidinden bahseder. Fîrûzâbâdî ise, "hak sahiplerinin hakkında aşırıya gitmekten ve çirkinliklerden nefsin çekinmesi"²⁸ diye tanımlamıştır. Kadı İyâz, "insanlar nazarında yadırganan ve terkedilmesi hayırlı olan bir işi yaptığı zaman kişinin utancının yüzüne aksettirdiği bir incelik"²⁹ olarak ifade etmiştir.

Aynı şekilde günümüz araştırmacılarından Süleyman Uludağ, "Bilerek veya bilmeyerek bir günah işleyen veya hata yapan ya da edep ve ahlaka aykırı davranan bir kimsenin yüzünün kızarmasına ve üzülmesine sebep olan bir histir."³⁰ Mustafa Çağrıci ise, "Kınanma endişesiyle kurallara aykırı davranmaktan kaçınma ve bunu sağlayan duygu için kullanılan ahlak terimi"³¹ şeklinde tanımlamaktadır.

²² Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, Mû'cemu Mekâyîsi'l-Luga (I-VI) (nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Beyrut, Dâru'l-Cil, 1411/1991, II, s.122; Ebu'l-Kâsım Cârullah Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-Belâga*, Mısır, Dâru'l-Fikr, 1406/1985, 3. Bs., I, s. 211; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1414/1994, 3. bs., XIV, s. 218; Fîrûzâbâdî, a.g.e., IV, s. 936; Muhibbuddîn Muhammed Murtazâ el-Huseynî el-Vâsıtî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus* (I-XX), (Thk. Ali Şîrî), Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1414/1994, IX, s. 359.

²³ ²³ İbn Fâris, a.g.e., II, s. 122; İbn Manzûr, a.g.e. XIV, s. 212; Fîrûzâbâdî, a.g.e., IV, s. 934; ez-Zebîdî, a.g.e., IX, s. 357.

²⁴ İbn Manzûr, a.g.e., XIV, s. 213; Fîrûzâbâdî, a.g.e., IV, s. 935.

²⁵ Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 199.

²⁶ Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer, Tefsîru'l Beydâvî (1-2), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1988, 1. Baskı, , c.I, s.56.

²⁷ Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed, Kitabu't-Ta'rîfât (nşr. Abdulmun'im el-Hufnâ), Dâru'r- Reşâd ,Kahire, 1991, s. 65.

Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb, Besâir Zevî't-Temyîz fî Letâîfî'l-Kitâbi'l-Azîz (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), 1-6, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c.2,s. 515.,

²⁹ Kadı İyâz, eş-Şifâ bi Ta'rîfî Hukûki'l-Mustafâ, (Tercüme ve Notlar: Suat Cebeci), Rehber Y., Ankara, ts. s.93.

³⁰ Uludağ, Süleyman, Ahlak, Maneviyat ve Gündelik Hayat, İslam'a Giriş Temel Esaslar, DİB Yay, Ankara, 2008, s.375.

³¹ Çağrıci, Mustafa, "Haya", TDV Yay, İstanbul 1997, c. 16, s. 554.

İffet'e götüren utanma hissinin aynı zamanda hayâ ve yüksek ahlâkî erdemlerin tam olarak tezahür ettiği zat, şüphesiz ki, Hz. Peygamberdir. Bu konuda ondan nakledilen hadîs-i şerîf'lerde yer alan kullanımlar önem arz etmektedir. Bu yüzden, "hayâ" kavramının kullanımına dair verdiğimiz örneklere Peygamberimiz 'den nakledilen hadîs-i şerîfleri de de örnek gösterebiliriz. Bu metinlerde Peygamber'in sahip olduğu ve muhataplardan da sahip olmasını istediği ahlâkî özellikler "hayâ" kelimesiyle dile getirilmiştir. Mesela Tirmîzî'de geçen; *"Kendisine karşı hayâ edilmeye Allah daha lâyıktır"*³² hadisi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

3. KURÂN-I KERÎM'DE İFFET VE HAYÂ

Kurân-ı Kerîm'de "iffet" ve "hayâ" kavramlarının kullanımına dair değişik örnekler mevcuttur ve bu örneklerin farklı kullanılış şekilleri bulunmaktadır. Bu kelimeler hem aynı köklerden türetilen sözcükler hem de farklı köklerden türetilen sözcüklerle ifade edilen fakat aynı anlama gelen kullanımlarda yer aldığı gibi, söz konusu kullanımlarda kavramların eş ve zıt anlamını gösteren kelimeler olarak veya her iki kavrama anlam olarak yakın olan kelimeler olarak da geçmektedir. Bunun yanı sıra hayâ şeklinde ifade edilmesine rağmen iffet ile aynı anlamda kullanılmayan ifadelere de rastlamaktayız.

Aşağıda, Kur'an'da "iffet" ve "hayâ" kavramları ile ilgili geçen ayetleri, aynı zamanda bu kavramların eş ve zıt anlamlarını inceleyeceğiz.

3.1. Kurân-ı Kerîm'de İffet Kavramı

Sadece “ (ف ف ع) a-fe-fe” kökünden türeyen kelimeler Kur'an-ı Kerîm'de dört yerde geçmektedir. Bu kelimelerde aslında birebir “iffet kelimesi olmayıp, a-fe-fe kökünden türemiş olan isim ve fiillerdir. Bunlardan birincisi (تَعَفُّفٌ) te'affüf şeklinde (تَفْعُلٌ) tefe'ul babında gelmiştir. Diğer üçünün ise (يَسْتَعْفِفُ) yeste'fif şeklinde (اِسْتَفْعَالٌ) istif'âl bâbında geldiğini görmekteyiz. Bunlar sırasıyla aşağıdaki şekilde geçmektedir.

Birincisi Bakara suresinde geçen ve teaffüf kalıbında gelen kavram Allah yolunda cihada çıkmaları sebebiyle rızıkları için gereken işlerle meşgul olamayıp fakir kalan iffetli kimseleri anlatmaktadır. Bu gruptaki kimseler İslâm'ın vakarına haiz olduklarından dolayı ihtiyaçları için kimseye el açmamışlar ve herhangi bir yardım talebinde bulunmamışlardır. Aynı zamanda bu iffetli müminler öylesine tok gözlüdürlerki haklarında ayrıntılı bilgi sahibi olmayıp da sadece dışarıdan kendilerini gören kimseler onları zengin zannetmekte idiler. İlgili ayet mevzuu şu şekilde anlatır:

لِّلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ النَّعْفُفِ
تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ()

*“Yapacağınız hayırlar, kendilerini Allah yoluna adanmış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilmektedir.”*³³

³² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmîzî, *el- Câmiu's- Sahih*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr.), Kahire, 1356/1937. "Edeb" 22, Hadis No: 2769, c.3, s. 20.

³³ Bakara 2/273.

Yine benzeri bir ayet yetimlerin veliliğini ve hamiliğini yapan kişilerle ilgilidir.

وَابْتَئُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعِظْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا(1)

Yetimleri deneyin. Evlenme çağına (buluğa) erdiklerinde, eğer reşit olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (ve mallarını geri alacaklar) diye israf ederek ve aceleyle getirerek mallarını yemeyin. (Velilerden) kim zengin ise (yetim malından yemeğe) tenezzül etmesin. Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin. Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.³⁴

Ayetin işaret ettiği kadarıyla normal şartlarda yetimin velisi olan ve onun mallarını koruyup kollayan kimselerin ihtiyaç durumunda bu mallardan ihtiyaçları oranında istifade edebileceğini hükme bağlamıştır. Eğer böyle olmaz ise kimse kendi işini gücünü bırakıp yetimler ile ilgilenmez. Bu ise onların korumasız kalıp kötü niyetli insanların eline düşmesine sebebiyet verir. Ancak kişi yetimin malından yararlanacağı zaman çok dikkatli olmalıdır. İşte Kur'an-ı Kerim bu hususa işaret ederken önce zengin velilerin durumuna dikkat çeker ve "kim zengin ise tok gözlülük gösterebilir ve yetimin malına ilişmesin" anlamında "yeste'fif" kelimesini emir kipinde kullanır. Fakir olanların ise yetimlerin mallarında tasarrufta bulunurken ve onları işletirken bu mallardan şahsı için örf ölçüsünde yararlanmasını ister. Ayrıca burada "ye'kül/yesin" kelimesini kullanarak bir bakıma bu mallardan sadece gıda cinsinden yeme-içmeye dair zaruri ihtiyaçların karşılanmasını nasihat eder.

Görüldüğü üzere yukarıdaki ayetlerde teaffüf ve yesta'fif kelimeleri "sabırlı olup tok gözlü olmak", "kanaatkâr davranmak", "açgözlülükte bulunmamak" anlamlarına gelmektedir. bu anlamlar iffet lafzı ile dolaylı yoldan ilgili olsalar da "utanma", "hicab etme", "haya duyma" anlamlarındaki iffet kelimesinden farklı kullanımlara sahiptirler. Buna istinaden Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) vüçûh ve nezâire dair kitabında bu iki kavramın eşit anlam ifade ettiğini ve "kanaatkârlıkta sebat etmek ve sabır göstermek" anlamına geldiğini ifade eder. Kitabında naklettiği bir tanıma göre teaffüf ve isti'faf, "kişinin nefsinde ortaya çıkan ve kişiyi şehvetin (arzuların) kendisine üstün gelmesinden engelleyen haldir" anlamlarına gelmektedir.³⁵

Ragıp el-İsfahanî (ö. 425/1036 civarı) ise, Kur'an-ı Kerim'deki iffetli olmayı isteme anlamındaki "isti'faf" lafzını, bir çeşit alışkanlık kazanarak, bir disiplin içinde ruhunda iffet erdemini geliştirmeye çalışma şeklinde izah eder.³⁶

Bu iki anlam dışında Kur'an'da isti'fâf şeklinde geçen ve utanma, ar duyma, kendini yanlış ahlaki davranışlardan koruma anlamlarında gelen bir başka kullanıma da Nûr sûresinde bekârların evlenmesine dair anlatılan ayetlerde rastlamaktayız. Söz konusu âyetlerde evlenmeye imkân bulamayanların bu imkân ellerine geçinceye kadar iffetli davranmaları gerektiği bildirilir. İlgili âyetin geçtiği çerçeve şu şekilde ortaya konulmuştur:

³⁴ Nisa, 4/6.

³⁵ Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffaz fî tefsiri eşrefi'l-elfaz* (nşr. Muhammed Bâsil Uyûnû's-Sûd), Beyrut, Dârü'l-Küttübî'l-İlmiyye, 1417/1996, III, s. 97.

³⁶ Ragıp el-İsfahânî, *Müfredâtü'l-elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dimaşk-Beyrut 1412/1992, s. 342.

وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِيمَانِكُمْ إِن يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ()
وَلَيْسْتَغْفِرَ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّىٰ يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتِغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ
إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَأَوْهُمْ مِّنْ مَّالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلَا تُكْرِهُوا فَتِيَانَكُمْ عَلَىٰ الْبِعَاءِ إِنْ أَرَدْتُمْ تَحَصُّنًا لِّتَبْتَغُوا
عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَن يُكْرِهْنَهَا فَإِنَّ اللَّهَ مِن بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَّحِيمٌ

*"Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. Evlenmeye güçleri yetmeyenler de Allah kendilerini lütfuyla zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar. Sahip olduğumuz kölelerden "mükâtebe" yapmak isteyenlere gelince, eğer onlarda bir hayır görürseniz onlarla mükâtebe yapın. Allah'ın size verdiği maldan onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları buna zorlarsa bilinmelidir ki hiç şüphesiz onların zorlanmasından sonra Allah (onları) çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."*³⁷

Yine sürenin bir diğer ayetinde ise isti'fâf kelimesi yaşlı olup da artık kimsenin kendisi ile evlenmeyi düşünmeyeceği cazibesini kaybetmiş kadınların örtünmesi konusunda diğer kadınlar gibi olmadığı bunların isterlerse örtülerini diğer kadınlar gibi örtmeyecekleri ifade edildikten sonra yine de iffetli davranıp örtülü olmalarının daha hayırlı olacağı vurgulanmıştır. Zaten ayetin devamından iffetli olmayı isteme (isti'fâf) kabilinden yaşlı kadınların bile örtüsünü alıp diğer Müslüman kadınlar gibi davranması iffetli bir davranış olarak gösterilmiştir. Buna göre kadının örtünmesi aynı zamanda onun iffeti olarak da vurgulanır. Durum böyle olunca örtünmenin Allah'ın emri olduğu halde örtünmeme iffetsizlik şeklinde algılanmaktadır. İleride de üzerinde durulacağı üzere iffet, haya, açıklık-saçıklık (müstehcenlik) hep birbiri ile ilişkili konulardır. İlgili ayet şu şekildedir.

وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَّهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ()

*Bir nikâh ümidi kalmayan, çocuktan kesilmiş yaşlı kadınların ise, ziynetlerini (yabancı erkeklerle) göstermeksizin dış elbiselerini çıkarmalarında kendilerine bir vebal yoktur. Yine de iffetli olmaları kendileri için daha hayırlıdır. Allah işitendir, bilendir"*³⁸

"İffet" kavramının yukarıda gösterdiğimiz anlatımları dışında Kur'an'ın diğer ayetlerinde geçen örnekleri ise şu şekildedir:

الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَالٌ لَّكُمْ وَطَعَامُكُمْ حَلَالٌ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّحِذِينَ
أَخْدَانٍ وَمَن يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ

"Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hristiyan vb. nın) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara

³⁷ en-Nûr 24/32-33.

³⁸ en-Nûr 24/60

helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, ahirette de ziyana uğrayanlardandır.³⁹

قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاودْنَاهُ عَنْ نَفْسِهِ فاستَعْصَمَ وَلَئِن لَّمْ يَفْعَلْ مَا أَمَرَهُ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِّنَ الصَّاغِرِينَ

"Vezirin karısı: "İşte sözünü edip beni yerdiğiniz budur. Andolsun ki onun olmak istedim, fakat o iffetinden dolayı çekindi. Emrimi yine yapmazsa, andolsun ki hapse tıkalacak ve kahre uğrayanlardan olacak."⁴⁰

وَالَّذِينَ هُمْ لِأُفُوجِهِمْ حَافِظُونَ () إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ فَمَنْ () ابْتَغَى وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ (٣١)

"İrzlerini korurlar. (aslâ zinâ etmezler) Yalnız eşlerine ya da ellerinin altında bulunan (câriyelerin)e karşı (korumazlar. Çünkü onlar helâldir. Böyle yapmalarından ötürü de) ayıplanmazlar. Bu sınırları aşmak isteyenler, işte onlar, aşırı gidenlerdir."⁴¹

لُفُقَرَاءَ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيْمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَاقًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirsiniz, şüphesiz Allah onu bilir."⁴²

وَابْتَالُوا أَلْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا

Yetimleri deneyin. Evlenme çağına (buluğa) erdiklerinde, eğer reşit olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler (ve mallarını geri alacaklar) diye israf ederek ve aceleye getirerek mallarını yemeyin. (Velilerden) kim zengin ise (yetim malından yemeğe) tenezzül etmesin. Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin. Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.⁴³

3.2. Kur'ân-ı Kerîm'de Hayâ Kavramı

İslam dininin, imanın bir parçası olarak gördüğü ve bir Müslümanın imanını kemale götüren en önemli hasletlerden biri olarak bilinen "hayâ" kavramı hem kelimenin kendisi olarak hem de hayâ sözcüğü ile eş anlamı taşıyan kelimeler olarak Kur'an'da birçok yerde

³⁹ el-Maide 5/5

⁴⁰ Yusuf 12/32

⁴¹ el-Mearic 70/29-31

⁴² el-Bakara 2/273

⁴³ en-Nisa 4/6

geçmektedir. Şöyle ki, "Ha-Yi-Ye" kökünden müştak kelimelerin büyük bir bölümü hayat, yaşamak, diri ve canlı olmak mânâlarında kullanılmıştır. Bunun yanında diğer anlamlar olarak ta diriltmek, yaşatmak, öldürmeyi terk etmek, sağ bırakmak, selamlamak, selam, esenlik dileği, sıfat olarak Allah'a (c.c) atfedilerek "Hayy" olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Hayâ kelimesi, utanmak, çekinmek, hayâ duymak anlamında Kur'an'da sadece üç ayette kullanılmaktadır. Çalışmamızı daha çok ilgilendirmesi bakımından bu başlık altında ilk olarak bu üç ayeti sıralayacağız. Söz konusu ayetler;

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ

*"Allah sivrisineği ve onun üstününü misal olarak vermekten çekinmez (haya duymaz). İnananlar bunun Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise "Allah bu misalle neyi murad etti?" derler, O, bu misalle birçoğunu saptırır, birçoğunu da yola getirir. Onunla saptırdığı yalnız fasıklardır ki onlar Allah'la yapılan sözleşmeyi kabulden sonra bozarlar. Allah'ın birleştirilmesini buyurduğu şeyi ayırırlar ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar; zarara uğrayanlar işte onlardır."*⁴⁵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْذِنِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا أَرْوَاحَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا

*"Ey inananlar! Peygamber'in evlerine, yemeğe çağırılmaksızın vakitli vakitsiz girmeyin; fakat davet edilseniz girin ve yemeği yiyince, dağılın. Sohbet etmek için de girip oturmayın. Bu haliniz Peygamber'i üzüyor, o da size bir şey söylemeye çekiniyordu. Allah gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamber'in eşlerinden bir şey isteyeceğinizde onu perde arkasından isteyin. Bu sayede sizin gönülleriniz de onların gönülleri de daha temiz kalır. Bundan sonra ne Allah'ın Peygamber'ini üzmeniz ve ne de O'nun eşlerini nikahlamanız asla caiz değildir. Doğrusu bu, Allah katında büyük şeydir."*⁴⁶

فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

*"O sırada, kadınlardan biri utana utana yürüyüp ona geldi: "Babam sana sulama ücretini ödemek için seni çağırıyor" dedi. Musa ona gelince, başından geçeni anlattı. O: "Korkma, artık zalim milletten kurtuldun" dedi."*⁴⁷

⁴⁴Geniş bilgi için bkz. Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfreh li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2001, s.273-177.

⁴⁵ el-Bakara 2/26

⁴⁶ Ahzab 33/53.

⁴⁷ el-Kasas 28/25

"Kadın dedi ki: "İşte hakkında beni kınadığınız şahıs budur. Ben onun nefsinden murat almak istedim. Fakat o, iffetini korudu, Andolsun, eğer kendisine emredeceğimi yapmazsa, mutlaka zindana atılacak ve elbette sürünenlerden olacaktır!"⁵³

Üçüncü olarak ise "h-f-z" filinin "ferc" kelimesiyle kullanılmasıdır. Tekil veya çoğul gibi çeşitli kalıplarda gelen "fercin muhafazası, korunması" anlamındaki sözlerdir. İffet anlamı içeren birçok ayette geçmektedir.⁵⁴ Örnek olarak Ahzab süresin 35. Ayette de Allah(c.c) şöyle buyurur:

إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّانِمِينَ وَالصَّانِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

"Şüphesiz ki, İslâmiyet'i kabul eden erkekler ve İslâmiyet'i kabul eden kadınlar ve imân eden erkekler ve imân eden kadınlar ve itaate müdâvim, erkekler ve itaate devam eden kadınlar ve sadakatli erkekler ve sadakatli kadınlar ve sabırlı erkekler ve sabırlı kadınlar ve hak için mütevazı erkekler ve tevazuda bulunan kadınlar ve sadaka veren erkekler ve tasaddukta bulunan kadınlar ve oruç tutan erkekler ve oruçlu kadınlar ve namuslarını koruyan erkekler ile namuslarını muhafaza eyleyen kadınlar ve Allah Teâlâ'yı çokça zikreden erkekler ve zikreleyen kadınlar -var ya-onlar için Allah Teâlâ bir mağfiret ve pek büyük bir mükâfat hazırlamıştır."⁵⁵

Ayette geçen "وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ", "hâfizîne fûrûcehum ve'l-hâfizât" kelime gurubunun karşılığı olarak "iffetlerini koruyan erkekler ve kadınlar" lafzı kullanılmıştır. "H-f-z" kelimesi, "Korumak, kaydetmek" gibi anlamları içerir. "F-r-c" ise iki şey arasındaki yarıktır. Bu kelime ile edep yerinden kinaye yapılmaktadır; bu anlamda çok kullanıldığından dolayı artık onun için sarîh bir isim olmuştur.⁵⁶

4.2. İffet Kavramıyla Zıt Anlamlı Olanlar

Bir kavramın iyi anlaşılabilmesi için, onun eş anlamını bilmek kadar zıt anlamını bilmek de çok önemlidir. Bu durumda, iffet kavramının kapsadığı anlam alanının iyice öğrenilmesi amacıyla, onunla zıt anlama gelen bazı kavramlarının da incelenmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İffetin zıttı olarak Kur'an'da iki kavram bulunmaktadır. Bu kavramlardan biri "f-h-ş" kökünden çeşitli türevleriyle gelen kelimelerdir. "F-h-ş" kelimesi "çok çirkin/kötü olan söz ve fiillerdir."⁵⁷ Kur'an-ı Kerim'de çirkin iş,⁵⁸ suç⁵⁹, kötü, kötülük⁶⁰, haddi aşmak⁶¹, ,fuhuş"⁶² zina⁶³

⁵³ Yusuf 12/32.

⁵⁴ Mü'minûn, 23/5; Nûr, 24/30, 31; Ahzâb, 33/35; Mearic, 70/29.

⁵⁵ Ahzâb, 33/35.

⁵⁶ İsfehani, age., II, 317.

⁵⁷ İsfehani, age., c.2, 314.

⁵⁸ Bakara, 2/169, 268; Nisâ, 4/22; İsrâ, 17/32; Ankebût, 29/28; Şûrâ, 42/37.

⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/135.

ve edepsizlik, iffetsizlik ,hayasızlık,⁶⁴ anlamlarında kullanılmıştır. Nahl suresi 90. Ayete baktığımızda;

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

*Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor*⁶⁵

Ayette nehyedilen ve "hayasızlık" diye tercüme edilen “فَحْشَاءٍ”, “fahşa”, kelimesi aynı kökten gelen "fuhuş" kelimesiyle eş anlamlıdır ve çirkin sözler ve fiiller için kullanılmıştır. Daha genel bir ifadeyle fahşâ, başta zina olmak üzere edep, iffet ve haya 'ya aykırı her türlü söz ve fiilleri ifade etmektedir.⁶⁶ Ayetten anlaşılan aslında aynı zamanda bir iffet erdemidir. Fahşa kelimesiyle ilgili bir diğer Ayette şöyle buyrulmuştur:

وَلَوْ طَآ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ

*Lût'u da hatırla! O kavmine, "Göz göre göre hâlâ o hayasızlığı yapacak mısınız? Gerçekten siz kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere mi yönetiyorsunuz? Doğrusu siz değerleri bilmez cahil bir topluluksunuz!" demişti*⁶⁷

Aynı şekilde ayetteki "fâhişete" kelimesi Lut kavminin içinde bulunduğu bu iğrenç denebilecek gayr-i ahlaki durumu özetlemektedir.Şehvetin nikâhlı olan kadına gösterilmesi bir sınır iken, bunu nikâhı olmayan bir kadına hatta kendi cinsinden olan bir erkeğe göstermek haddi aşmış olmanın en uç noktası demektir. "Cinsel sapıklığı hayatlarının tek ölçüsü ve amacı haline getiren, nefislerinin gayr-i meşru istekleri uğruna ahlak, fazilet, namus, iffet ve her türlü edep ve terbiye sınırlarını aşmakta bir sakınca görmeyen azgın, inkârcı, sapık bir milletin durumu açıklanmaktadır." ⁶⁸ Birçok kötülüklerin yanında homoseksüellik gibi yasaklanmış bir ilişkiye alışmış olan ve peygamberin uyarılarına kulak vermeyen bir topluluğun nasıl helak edildiği anlatılarak insanların bu tür kötülüklerden sakınmaları istenmektedir.

İffet kavramının zıt anlamlısı olarak Kur'an'da geçen ikinci bir kavram ise "b-ğ-y" kökünden ismi fâil olarak gelen kelimedir. İki ayette şöyle geçmektedir:

قَالَتْ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكْ بَغِيًّا

"Meryem ise "Bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur? Ben iffetsiz de değilim" dedi ⁶⁹

يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَغِيًّا

*"Ey Harun'un kız kardeşi! Baban kötü bir adam değildi; annen de iffetsiz değildi."*⁷⁰

⁶⁰ En'âm, 6/151; Yusuf, 12/24; Nûr, 24/21.

⁶¹ A'râf 7/28, 80.

⁶² Nisâ, 4/25.

⁶³ Nisâ 4/15, 19.

⁶⁴ A'râf, 7/28, 33; Nahl, 16/90; Nûr, 24/19; Neml, 27/54; Ankebût, 29/45; Ahzâb, 33/30; Necm, 53/32

⁶⁵ Nahl, 16/90

⁶⁶ İsfahanî, a.g.e., "fhş" md

⁶⁷ Neml, 27/54.

⁶⁸ Yıldırım, Celâl, *İlmin Işığında Asrın Kur'anTefsiri*, Anadolu Yayınları, İzmir, trs., IX, 4482.

⁶⁹ Meryem, 19/20.

⁷⁰ Meryem, 19/28.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'de bahsi geçen ahlâkî öğretilerin yapısını daha iyi anlamayı amaçladığımız yukarıdaki pasajlarda, ayetlerde kullanılan kelimelerin yapısını "ıffet" ve "hayâ" kavramları özelinde inceledik. Okuyucuların zihninde bu kelimeler üzerinden bütüncül bir çıkarım oluşturmayı amaçladığımız çalışmamızda yer alan kavramların etimolojik özelliklerine büyük yer ayırdık. Bu sebeple, yukarıda yer alan değerlendirmelerimizin öz itibarıyla etimoloji ağırlıklı bir içerik taşıdığını söyleyebiliriz.

Özellikle, ahlâkî öğretilerin insanlar tarafından rehber addedilme noktasında önem görmesi ve hayata dair birçok gerçeği bünyesinde barındırması, bu zamana kadar yapılan araştırmaların önemini göstermektedir. Bizim araştırmamızda ulaşmaya çalıştığımız nokta da Kuran'da yer alan ahlâkî öğretilerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunarak, insanların bu kitabı yaşamlarına uygulamasına yardımcı olmaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı ayetlerde görüldüğü üzere, muhataplardan belirli davranış ve alışkanlıklardan kaçınılması istenmiştir. 'Kumar oynamak', 'zina yapmak' 'içki içmek' gibi birçok davranışın yasaklanması bu ayetler vasıtasıyla muhataplara bildirilmiş ve onların bu davranışlardan kesin bir emirle uzak durması emredilmiştir. Bazı ayetlerde de aynı kavramlar kullanılarak insanların "ıffetli olmak", "hayâ sahibi olmak", "adaletli olmak", "yoksullara yardım etmek" gibi bazı davranışlara yönelmesi istenmiştir. Ayrıca, Kuran'da yer alan bu ahlâkî temsiller öğretici üslupla okuyuculara aktarılmıştır.

Kitap'ta yer alan bu temsillerin insan hayatına olan etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi ve insanların bu temsilleri ne derecede ve nasıl hayatlarına uygulayabileceklerini öğrenmesi adına anlamsal içerik kadar kavramsal içerikte önem arz etmektedir. Bu noktada, geçmişten bugüne kadar, tefsir ve hadis literatüründe de kavramsal çerçevenin incelenmesine büyük önem verilmiştir. Biz de çalışmamızda bu literatürden mümkün olduğu ölçüde yararlanmaya gayret ettik.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahlâkî öğretilerde sunulan temsillerin bir kısmında, çalışmamızın da konusu olan, "ıffet ve "hayâ" kelimeleri araç olarak kullanılmıştır. Bu kavramlar muhataplara belirli sorumluklar yüklemiş olup, bu sorumlulukların, daha genel tabirle Kur'an'ın istediği yaşam tarzının daha iyi anlaşılabilmesi için kavramların etimolojik manaları üzerinde de çalışmalarda yapılmıştır. Çalışmamızın konusunu oluşturan ve Kur'ân-ı Kerîm'de birçok ayette geçen "ıffet" ve "hayâ" kelimelerinin etimolojileri muhatapların Kuran'ı anlamlandırabilmesi adına büyük önem arz etmektedir.

Çalışmamız kapsamında ilk ele aldığımız ve genel manada "kötü söz ve fiillerden sakınmak" anlamına gelen "ıffet" kavramının ve diğer kavram "utanmak, çekinmek" gibi anlamlara gelen "hayâ" kavramının, farklı veçhelerde kullanılmış olduğunu, değişik anlamları olduğunu izah ettik. Yukarıdaki pasajlarda değişik anlamlarından bahsettiğimiz bu kavramların ayetin anlam bütünlüğüne istinaden farklı kullanımları bulunduğunu ayrıca gördük. Geçtiği yerlerde hem aynı köklerden türetilen hem de farklı köklerden türetilip, "ıffet" ve "hayâ" kavramıyla aynı anlama gelen kullanımların da yer aldığını, anlam olarak bu kavramlara yakın kelimeler bulunduğu gibi zıt kelimelerin de bulunduğunu, ayrıca iki kavramın da anlam olarak birbirlerine yakın kullanımlarda kullanıldığını örnekleriyle beraber inceledik.

Ayetlerdeki kullanımlarında “Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. Evlenmeye güçleri yetmeyenler de Allah kendilerini lütfuyla zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar...”⁷¹ gibi yer yer teşvik, emir, yönlendirme gibi manalarda kullanılan bu kavramlar, yer yer de “O sizi hep çirkin işler ve hayâsızlık yapmaya, bir de Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri iddia etmeye teşvik eder”⁷² ayetinde olduğu gibi sakındırma, olumsuz vasıflandırma gibi anlamlara değinildiğini de gördük.

Sonuç olarak, bu çalışmayla birlikte Kur'ân-ı Kerim'de yer alan ahlaki öğretilerin “iffet” ve “haya” gibi kavramlar üzerinden muhataplara aktarıldığını, bu aktarımlar sırasında değişik anlatım yöntemlerinin izlendiğini ve bu anlatım özelliklerinin temelinde, Kur'an'ın öğretilerinin muhataplara daha anlaşılabilir bir düzeyde sunulma gayesi yer aldığını gördük. Bu amaçla, Kur'an'da yer alan birçok ayeti ve bu ayette kullanılan kavramlarla beraber, verilmek istenen mesajın sunulmuş tarzını da bizâtihi inceledik. Yaptığımız bu çalışmanın, Kur'ân-ı Kerim'in oldukça geniş olan ahlâkî öğretisinin muhataplar tarafından daha doğru anlaşılabilmesi ve günümüz dünyasında daha doğru tatbik edilebilmesi adına önem taşıdığı kanaatindeyiz.

Temennimiz, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan ayetlerde kullanılan kavramların anlam içerikli çalışmalarla birlikte etimolojik içerikli çalışmalarında devam etmesidir. Zira insanların hayatlarında ortaya koyduğu ve karşılaştıkları fiillerin daha iyi anlaşılabilmesi, hayata ve diğer canlılara karşı davranışlarını nasıl şekillendirecekleri hususunun daha iyi anlaşılabilmesi hususunda bu çalışmalar önem arz etmektedir. Elbette geçmişten bu yana bilâd-ı İslam topraklarından çıkmış olan alimlerimiz, mütefekkirlerimiz ve araştırmacılarımız bu konulara ehemmiyet vermişlerdir. Fakat aynı ehemmiyet ve ciddiyet günümüz Müslümanlarının hayatı ve Kur'ân-ı Kerim'de yer alan mesajları anlamlandırabilmesi adına da önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Abduh Muhammed-Rıza Muhammed Reşid, *Tefsîru'l- Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Kâhire, Dâru'l-Menâr-Mektebetü'l-Kâhire, 1373/1953.
- Abdülbaki Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfrehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Ahmed Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1309/1891. Sâdeleştirilmiş baskısı: *Tasvîr-i Ahlâk; Ahlâk Sözlüğü*, Yayına Haz: Hüseyin Algül, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, yrs., trs.
- Ali, Cevad, *el-Mufaşşal fî târîhi'l- 'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut, 1968-1973, IX.
- Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, trc. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, II.
- Bayraklı, Bayraktar, *Kur'an Ahlâkî*, İstanbul, Bayraklı Yay, 2011.
- Beydâvî, Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, İstanbul, Dersaadet Yayınları, trs.

⁷¹ en-Nur 24/32-33.

⁷² el-Bakara 2/169.

- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, Tahkik: Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979.
- Çağrı, Mustafa, "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı-1989., II.
- Çağrı, Mustafa, "Hayâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı- 1997, XVI.
- Çağrı, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 3. Baskı, 2000.
- Çağrı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul, Birleşik Yayınları, 2000.
- Çelik, İbrahim, *Kur'ân Işığında Hoşgörü ve Şiddet*, Bursa, Kişisel Yayınlar, 2001.
- Çetin, Abdurrahman, "Takvâ", *İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul, İFAV Yayınları- 1997, IV.
- Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı*, Terc: Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İstanbul, İz Yayınları, 1993.
- Ferâhidî, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn* (nşr. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai), Beyrut, Müessesetü'l-Alemi li'l-Matbûât, 1988, I.
- Fîruzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb, *Besâir Zevî't-Temyîz fî Letâîfî'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut, el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed bin Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din*, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975.
- Güneş Kadir, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, Ravza Yayınları, 2009.
- Halebî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim Semîn, *Umdetü'l-huffaz fî tefsiri eşrefi'l-elfaz* (nşr. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd), Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerıyyâ, *Mû'cemu Mekâyisi'l-Luga* (nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1411/1991, II.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1414/1994, XIV.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dimaşk-Beyrut 1412/1992.
- Kadı İyâz, *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, Tercüme ve Notlar: Suat Cebeci, Ankara, Rehber Yayınları, 1992.
- Karahisârî, Mustafa b. Şemsüddin Ahterî, *Ahterî Kebîr*, İstanbul, Nadir Eserler Kitaplığı, 2014.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'an Yolu Meâli*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1.Basım, 2013.
- Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dînî Temeli*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Kılıçoğlu, İsmail, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, İstanbul, Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1988.

- Kınalızâde, Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, I-III (tek mücellled), Tashîh: Sa'dullah Saîd Efendi-Abdülvehhâb Dağıştânî, Bulak, Bulak Matbaası, 1248/1832. Sâdeleştirilmiş baskısı: *Ahlâk (Ahlâk-ı Alâî)*, Yayına Haz: Hüseyin Algül, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1989, I.
- Kınalızâde, Ali Efendi, *Devlet ve Âile Ahlâkı*, Yayına Haz: Ahmet Kahraman, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1989, II-III.
- Mutçalı Serdar, *Arapça-Türkçe Okul Sözlüğü*, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1997.
- Müslim, Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hüseyin, *el-Câmiu's-Sahîh bi Şerhi'l-İmâm Muhyiddîn en-Nevevî*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1417/1996, I-XIX.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2016.
- Seyyar, Ali, *Ahlâk Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş., 2003.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd), *el- Câmiu's- Sahih*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr.), Kahire 1356/1937.
- Uludağ, Süleyman "Ahlak, Maneviyat ve Gündelik Hayat", *İslam'a Giriş Temel Esaslar*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, Eser Neşriyat, 1971, c. X.
- Yıldırım, Celâl, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, İzmir, Anadolu Yayınları, 1986.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtazâ el-Huseynî el-Vâstî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, (Thk. Ali Şîrî), Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1414/1994, c. IX.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-Belâga*, Mısır, Dâru'l-Fikr, 1406/1985, I.
- Zengin, Fethullah, "Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme", İstanbul, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016.